

Alföldy Jenő

Kezdeten, végen innen és túl

Tornai József: Ó, kettős ember

Humanistának azt a költőt tartom, aki küzd embervoltunk tisztán tartásáért, a sok mindentől függő létünk determináltságának ellenére elérhető szabadságért. Szembenéz a milliárdnyi galaxis határtalanságával, az életünkre előlről-hátulról ránk tátongó, végtelen idő Semmijével, s úrrá lesz aggodalmain, szorongásain. Most nem a középkor végi, reneszánszsal jött humanisták működésére gondolok (noha minden elismerést megérdemelnek a keresztény művelődés világosításáért és emberiségéért), hanem mai utódaikra. Azokra, akik lépést tartottak és tartanak a tudományokkal, főként a filozófiával és a természettudományokkal (a mikrofizikától a kozmológiáig és a genetikától a régészetig, antropológiáig). Fölteszik korunk nagy kérdéseit, olykor választ is adnak rájuk. Számolnak az emberi világ és az emberi állapot katasztrófális jelenségeivel, de az ártatlanság és a szépség ritkábban tapasztalt, fölemelő erkölcsi-szellemi értékeivel is. A humanista kritikával ítéli meg az embert, de az emberiséghez tartozását felelősséggel fogja föl, becsüli azt a képességet, amellyel a művészek és tudósok végzik megtartó erejű munkájukat, s ez költészetében is kifejeződik.

A kilencvenedik évét 2017. október 9-én betöltő Tornai József új kötetének (*Ó, kettős ember*) egyik legfontosabb témája az emberi lét és a világmindenség idő- és térbeli egymáshoz viszonyítása – azonossága, illetve ennek a létazonosságnak a többnyire aggasztó változása. Létazonosságon azt értem, ami a természeti és kőkorszaki népek kultúrájában virágzott, ha még oly „primitív” szinten is. (A kezdetlegesnek tartott művek közt is akadnak remekművek.) Életműve nagy részében Tornai különös figyelmet szentel a homo sapiens korai állapotának, amikor az ember még egy volt a természettel. Régi-régi elődeink nem avatkoztak be a természet rendjébe, de megküzdöttek az elemekkel az ön- és fajfenntartásért. Rájuk nem vonatkozik az, amit egy régebbi versében írt le kérelmelhetetlenül: „A föld orgyilkosai”. Ám a bibliai Káin gyilkos ösztöne már kezdettől megvolt az emberi lényben: a különböző törzsek sokszor összecsaptak, legyilkolták, horribile dictu, meg is ették egymást. De közben megalkották ma is csodált barlangrajzaikat, szobrászati színvonalú totemszobrocskáikat, madárszerű, színes bálványait, szerszámaikat és más, díszes fémtárgyaikat. Életérzésüket áthatotta az elemi erejű félelem, de imádták a Napot és a Holdat, azonosultak a csillagokkal,

a hegyekkel, a dzsungeli rengeteggel és a végtelen vizekkel, amelyek teret adtak életüknek. Egyes vadásztársadalmakban bocsánatot kérnek az elejtett állatok lelkétől. A Föld mai orgyilkosai elefántokat, orrszarvúkat és szarvasokat ejtenek el egy szobadísznek való trófeáért vagy a nemes állat ajzószerként felhasználható testrészeért. A törzsi művészet maradványait a kulturális értelmiség ma is nagy becsben tartja: jóra való hajlamainkat s a növekvő, kannibáli bűnököt tanulmányozzák a történelemben, a régészeti leletekben és a fogyatkozó rezervátumokban. Az emberi ösztön és értelem „kettős” természetű: építő és pusztító, mestere a természet kiuzsorázásának, leleményes egymás leigázásában, kártékony ideológiák és hiedelmek kiagyaltásában, és nem utolsósorban az önpusztításban. Az emberi önismeret gyarlón működik: nem ismeri föl magában a csúcsragadozót, a környezetrombolót, a nemzeti múltat eltörlő, modern Babeltervező, aki sokszor improduktív varázsszerével, a pénz hatalmával támad a nemzeti kultúrákra.

Tornai ebben az új korszakában – amelynek előzményei pályakezdése óta láthatók – főként életének azt a szakaszát idézi föl tanulságokban gazdagon, amikor gyerekként ösztönösen, majd felnőttként tudatosan reprodukálta önmagában a „természeti embert”. (Eszmei, költői értelemben most is ezt teszi.) Szülőföldje Dunaharaszti és vidéke, az utolsó évtizedekig zöldellő, buja növényzetű ártereivel, nádasaival, sással benőtt, mocsaras lapályával, a tájat szemlélőnek magaslatot kínáló homokdombjával, kavicsos bányatavaival, s a meleget adó, bár fájó háborús emlékeket is idéző szülői házzal. Gyerekként a tél is izgalmas élményeket kínált számára, a természetben élő állatok egy része, különösen a nagyvadak, még jobban látszódtak, mint nyári erdők dús lombzatában. Az igazi természetélmények mégis inkább a vízpartra hívogató nyarakon, a napsütéses, virágzó tavaszokon s a színváltó őszykőn kínálták magukat az erdei táborozásra, amelyhez mindig volt társasága a barátkozó természetű, családias költőnek. Már kamaszkorában vonzódott az irodalomhoz. Indíttatásai közé tartozik, hogy híres földije, Baktay Ervin és mások tudományos igényű könyveiből a távoli népek, a régi és még meglevő paleolit kultúrák embereit, vadász- és halásztársadalmak életmódját, hitvilágát és művészetét tanulmányozta. Elégikus természetverseiben, mint például a különösen szuggesztív *Naptenger*, az öregség miatti bezártságát siratja: mintha az édent veszítette volna el a gyerekkorától a közeli múltig tartó természetközelséggel. A régi *Dunaharaszti* című versében szíven ütőn panasolja: az a világ, ahol élete nagy részében élvezte a Nap, a víz, a föld, a jó levegő őselemeit s az élővilág kedves lényeinek hangjait, már nem az, ami volt. Az iparosodás és a városiasodás elhódította legvonzóbb élőhelyét. Vigaszul az *Aszteroidában* a halál utáni állapotot elképzelve, a tavaszi erdő „megszólítja” őt zsongásával, s maga is az imádott táj részévé válik. Nem „reinkarnációról” álmodzik, hanem az egyetemes „létkerek” várható fordulatáról, amelyben egy az én és a minden, s feloldódik az egyén meg a Mindenség különbözősége. Az *Aszteroidát* azért is szeretem, mert a háromszakaszos, körforgást érzékeltető, az első szakasz variánsával visszatérő szerkezet foglatában, a középső versszakban a létkerek forgását látomásként szemlélő költő a maga buddhizmussal rokon világgképét vizionálja. Ez az isten nem a mi keresztény istenünk, hanem Atman, a Világsszellem. A „Boldog Isten” megszólítás ilyenként jelkép, egyúttal

archaikus fohász nyelvünkben, irodalmunkban. A költemény Tornai nagy művei közé tartozik. Esszében vallotta, hogy a jó vers mindig rejt magában valamilyen titkot, amelynek magvát nem tudjuk feltörni. Ebben a dalban a megtapasztalt, tudott dolgok és a megfejthetetlen titkok egymást erősítve ünneplik a mindenség szerelmét:

*Boldog Isten, boldog Isten,
titkaid őrzi Nap, Hold, semmi,
millió aszteroida,
körülötted a Nap, Hold, semmi,
táncot jár, táncot jár.*

*Emberszívben jó csillag
nő, galaxisból születő.
Szarvas, bagoly, parti fecske
hangjukkal tavaszi erdőn
újra megszólítanak.*

*Boldog Isten, boldog Isten,
körülötted a Nap, Hold, semmi,
táncot jár, táncot jár.
Titkaid őrzi Nap, Hold, semmi,
millió aszteroida.*

A Kozmosz apraját-nagyját egyetlen nagy körtáncban láttató költemény közepében áll az ember. Amikor Istenét „boldog”-nak képzei el, az emberi lény mámoros boldogsága szól belőle: részesülhet a nagy Egészben. Szívében elfér a hatalmas Mindenség minden részlete és az egésze. Egyebek között ezért is nevezem Tornait humanista költőnek. Tárgyilagos világképe és jelképes istenfogalma mind az emberi lét magasrendű és gyarlón mindennapos érdekében áll. A Nap, Hold, galaxis kulcsfogalmak ebben a kötetében.

Visszatérő témák és motívumok kapnak új megvilágítást ebben a változatos, hol elragadtatott, hol nosztalgikusan búsuló – régi szerelmeit újra és újra fölidéző – kötetben. A formák is a mindenkori Tornait idézik: régóta vallott és követett *bartókisága* most is finom népdaláthallásokkal, motívumokkal avatják őstapasztalattá modern korra valló fölismeréseit.

Néhány cím a népdalhangulatú darabokból: *Kisdiófa; Fejed koszorúja; Jancsi-huszar; Röpülj, madár, röpülj* – és mintegy összefoglalásul: *A népdal szelleme*. A népdalok vonzerejét és költői ízlésének egyik alapköveként kezeli ebben az új kötetben is – mondhatom, megújult erővel. Egy-egy népdalra emlékeztető motívum a modern hangszerelésű gondolati verseiben is felbukkan. Népdalszerű, azaz személyes, és egyben közösségi hangoltságú verse mindenkori költészetének javához csatlakozik akkor is, ha Petőfi-vers ihlette egy jóval Bartók előtti felfogással vagy jelleggel. Ilyen a Petőfi-mottóval ellátott *Fülemüle* (a kevésbé ismert Petőfi-versek egyike ez), vagy a *Láthatatlan*, ez a műköltészeti változata a dalnak.

Régóta ismeretes: mindig behatóan tanulmányozta a magyarság mondvilágban megőrzött, népmesékbe olvadt, ősrégi és honfoglalás utáni múltját. Érdeklődését kiterjesztette a néprajz, a népi kultúra tájegységenként megnyilvánuló világára. Fölismerete, hogy népünk és a világ megannyi peremhelyzetbe szorult népének sorskérdései, kultikus énekei számos párhuzamot mutatnak, miközben hihetetlen sokszínűséget csillogtatnak meg világszerte a kutatás és a műélvezet fényében. Az ötvenes évek közepe felé, amikor a fő hivatalok már nem tartották annyira „veszélyesnek” Bartók modernségét és Kodály hangsúlyozottan nemzeti jellegű, néplelket kifejező zenéjét, az ipari civilizációtól elzárt népcsoportok érintetlen folklóráját s a vele kapcsolatos elméleti munkát, új világ nyílt meg számára.

A modern kultúra vasfüggönyét is kiette lassan a rozsdá; eljutottak Tornaihoz eredetiben és (részben saját) műfordításokban a nyugati irodalom, zene és képzőművészet alkotásai, afrikai, távol-keleti és amerikai hagyományokat is közvetítve. Régóta érlelődő irodalom- és művészettörténeti érdeklődése a növekvő ismereteknek köszönhetően egységes világszemléletté és esztétikai rendszeré, vagy legalábbis alkotói koncepcióvá állt össze. Összekapcsolódott ízlésében és az emberről szerzett tudatában az *ősi* és a *modern*. E két fogalom Tornai költészetének alfája és ómegája. Ez kapcsolódott össze önismeretének egyik legfontosabb elemével, a modern lélektannal, amely az ösztönvilág fölszínre hozatalát és elemzését, a fiatalkorában megismert s máig is versekre ösztönző erotikával és szexualitással együtt. „Az orgazmusnál – e halálból zsákmányolt / élettől – nincs nagyobb könyörület” – írja a kilencvenhez közeledő mester (*Az orgazmusnál*).

Kiskorú gyerekként belénevelt vallásossága hamar fölcserélődött a mítoszok, távoli, addig ismeretlen vallási szertartások, a panteisztikus természetszemlélet iránti mohó érdeklődésére és a szerelemben megtalált szabadságélményére. A régiség és a népiség, a törzsi hagyomány, megtermékenyülven a kor legmodernebb irányzatainak hatásaival, szilárd elrendeződésre jutott elméjében és lelkületében. Segítette ebben az az ideológiai kényszerekkel szembe forduló, különféle műnemekben és műfajokban működő művészfiatalság, amelyet Budapestre költözvén a különféle fórumokon, a spontánul összeverődő, kávéházi társaságokban, szerkesztőségekben színházi, zenei és művészi tárlatokon és egyebütt megismert. A sok jó csengésű név közül Csoóri Sándorét emelem ki elsősorban. Az ő kettősük útja közös mesterekhez vezetett, Illyés Gyulához, Veres Péterhez, s ha nem is közvetlenül személyesen, inkább művek révén Németh Lászlóhoz, Kodolányi Jánoshoz, Féja Gézához és a nagy népi nemzedék más tagjaihoz. Tornai olyan gondolkodókat sem hagyott ki olvasmányjaiból, mint a Csoórirra is elementárisan ható Cs. Szabó László, Gombos Gyula, Borbándi László és e nagy esszéíró nemzedék más nagyságai.

Az ötvenes évek közepe felé már nagyra nőtt a NÉKOSZ-ifjúság néhány kiemelkedő tehetsége, az élen a korán kibontakozó, költészetünkbe jelentékeny újdonságot, felfrissülést hozó Juhász Ferencsel és Nagy Lászlóval. A modernizált népdalok, balladák és népmesék mellett a magyar történelem elnyomottjaira emlékező eposz is született Juhász műhelyében a *Tékozló ország*-gal. A szocreál stílussal is szakító, mágikus elemekben gazdag mű nagyszerű-

ségét nem sajátíthatta ki a Dózsára szívesen hivatkozó, ám a gazdatársadalmat irgalmatlanul üldöző, a földjétől, terményeitől megfosztott parasztságot proletarizáló hatalom. A kezdet kezdetén, amikor a középiskolás Tornai még Juhással együtt koptatta a Márvány utcai kereskedelmi tanoda padjait, aligha lehetett sejteni, hogy az ideológiával csaknem agyonnyomott, sematikus irodalom karámjából ilyen monumentális életművek törnek ki. Említendő társ volt Tornai nemzedékéből Fodor András, akinek költői stílusa, gondolatvilága ugyan nem ért föl az imént említettekéhez, de nagy műveltsége, műfordítói kultúrája és nemzetközi tájékozottsága, a társművészetekben való jártassága és Tornaihoz fűződő közvetlen barátsága nem hanyagolható el. Legtartósabban azonban, úgy vélem, Nagy László és Csoóri Sándor hatott költőnkre, akkor is, ha Tornai, legalábbis napjainkig, nem ért el a népszerűségnek és közismertségnek arra a fokára, mint ez a két pályatársa, barátja, illetve eszmei harcostársa.

Talán még ma is szokatlanul hat a nagyközönségre, sőt a szakirodalom művelőire is Tornai költészetének erős filozófiai töltése. Pedig ez áthatja kozmikus élményből táplálkozó műveit éppúgy, mint napjainkban is gazdagodó szerelmi költészetét vagy az ember „kettős” mivoltát kárhóztató, félig állati, félig istenülő jellegén tűnődő gondolati líráját. Nem túlzás az „isteni” jelző, ha Tornai zenéről írott verseit tanulmányozzuk. Ilyen darabokat találunk a kötetben: *Zengj és zengj, muzsika; A gyönyörű hegedűművész; Hattyúszárny; Ha nekem olyan jó...; Zongora fétise*. Voltaképpen a népi énekekről írt dalokat, főként *A népdalok szellemét* is ide-sorolhatom. A vers és a ritmikus, dallamos ének együtt szólalt meg „a törzs szavaival”, ahogy Illyés Gyula mondaná. Tornai önmegszólító verséből csak néhány sort idézek: „*A népdal szelleme vigyázott rád legtovább / véges-végig ahogy mentél az úton (...)*”. Egy másik sorpár a műből: „*A messzi, ázsiai múltból az ősi szók / sugdosták egyre, mi a boldog titok*”. S hogy tud lelkesedni az európai-magyar Tornai másutt Beethoven, Mozart, Haydn és a többiek egekig emelő zenéjéért!

A költő a „kettős emberről”, a meghasonlóról ír mellbevágó, nemegyszer proféciaként figyelmeztető verseket. A rombolni és alkotni egyaránt világméretben képes emberiség kettősségétől alapvetően eltér az ő költészetének markáns „kettőssége” vagy többszörös összetettsége. Az főként az ősi és a modern, a természeti és az alkotói értelemben „művi” (kreatív), az ösztönös és a tudatos, a szenvedő és gyönyörködő, az európai és az Európán kívüli ember kultúrájának – mondjuk így – *veritas duplex*éből táplálkozik. Beletartoznak költészetébe a közvetlenül filozófiát hirdető vagy bíráló versek is, néhol a bölcsélet szakszerűen pontos, áttételesség nélküli alkalmazásával. Ilyen a *Buddha mondja; a Nincs egyetlen archimedészi pont; A megismerés-láng; a Kölcsönbe adják*, vagy a számomra szorosan összetartozó két vers: a *Túl a végén és kezdetén meg A semmivel alattam és fölöttem*. Ezekről elmondható, amit sokszor könnyedén jelentenek ki jól sikerült művekre: „a végső kérdésekkel foglalkoznak”, sőt *a végső kérdéssel*: a születés előtti és a halál utáni végtelennel, azzal, amiről oly boldog szeretettel beszélt a fentebb idézett *Aszteroidában*.

Érdekes verspárok lappanganak témabeli rokonságukkal ebben a könyvben, anélkül, hogy indokolatlan ismétlődésektől kellene tartanunk. Ilyen az *Imamalom József Attiláról* s a *József Attila és William Blake*. Az előbbi vers mantraszerűen sorol-

ja József Attila szenvedésteli létmozzanatait, amelyeknek hatalmas gondolatait és felejthetetlen szépségeit köszönhetjük. Az utóbbi versben Tornai hazai nagymesterének, József Attilának modern, képekben és zenei hangzatokban, nemkülönben tudományosan is értékelhető aforizmákban megnyilatkozó gondolati erejét emeli ki mint eszményképét. Ehhez képest a Blake nagyszabású látomásaival, szabad formájú próféciáival „csak” *mintát* adott költőnknek, noha az igazság szerintem az, hogy Tornai életművének legmagasabb oromzatát éppen a verspróféciáinak köszönhetjük.

Ezek közé tartozik a kötet egyik legizgalmasabb darabja, a *Király és Királyné*; enélkül nem nyilatkozhatunk „teljes értékűen” a verseskönyvről. A „kettős ember” a nemiség oldaláról szemlélve már számos műremekkel gyarapította Tornai életművét – bizonyosággal elég, ha csak a *Csillaganyám, Csillagapám* életműsorozatának címszavait vesszük. A *homo duplex*, a kettős ember és az ugyancsak kettősségekben létező világegyetem paradoxonok sorozatával sodor magával minket. Termékeny homály, de nem „érthetlenség” övezi a terjedelmében is nagy költeményt. Ez a homály nem annyira a mű szürrealisztikus jellegéből fakad, hanem a „mája-fátyol” hindu filozófiai alapfogalmából: a látszatvilág Schopenhauer és követői által is hangsúlyozott voltából. Az indító metafora képi oximoron: „*Elmerülök benned, tengertelenség*”. A *tértelen tér, a másodpercek nélküli idő, a személytelen [emberi] lény* vagy a *megismerhetetlen ismeret* éppolyan Janus-arcot közvetít a befogadónak a világ összetett, alig felfogható sokrétűségéről, anyagi és szellemi egységéről és kettősségéről (ez aztán a kettősség!), mint az ember kétneműségének titkairól, az *odi et amo*-ról, vonzásáról és taszításáról, vagy a szent és a profán megkülönböztethető, mégis egymásban kölcsönösen meglevő minőségéről. A *Sehol és a Mindenütt létről, az álom és a valóság, a kozmikus Kint és az emberszabású Bent buddhai azonosságáról, erről a voltaképpen tartalom és forma-viszonyról*. Tornai a költői szó erejével rendet vág ebben a káoszszal fenyegető kavalkádban. Újra hangsúlyozom: humanistához méltón helyezi el a létbe vetett (noha eleve az egyetemességbe tartozó) egyéniséget a dolgok végtelen változatosságában és nehezen követhető változékonyságában: „*nem kellesz nekem, szerelmetlenség kapuja*”. Vállalja az Időnek kiszolgáltatott emberi sorsot a sokszorosan megszenvedett örömeért, amelyet élete során, főként kilenc nagy szerelmében megélt; vállalja az ugyancsak megszenvedett műalkotásért. Vállalja a szerelemben különösképpen megnyilvánuló látszatvilág gyönyörűségeiért, amelyeket Hegel „a természet cselei”-nek nevez (Tornai ezt konkrétan nemiségnek, szexualitásnak mondja). A konklúzió, ahogy a régiék mondták: minden ember király. Vagyis, a költemény szavaival: „*semmi nagyszerűbb, semmi tigrisfoltosabb, semmi jégagyarúbb / nincs, csak egyetlen föltétel nélküli fátyol a király / duzzadó ágyékán, a királynő / szülőcsatornáján*”. Ha létezik szürrealista, mégis összefüggő és hitelt érdemlő filozófia, akkor ez a költészet az.